

Η ΑΝΘΡΩΠΙΝΗ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑ ΣΤΟ ΔΙΚΑΙΟ ΤΗΣ ΕΥΡΩΠΑΪΚΗΣ ΕΝΩΣΗΣ

Βασίλης Γ. Τζέμος

Διδάκτωρ Δημοσίου και Ευρωπαϊκού Δικαίου (Freiburg), Δικηγόρος, Ειδικός Επιστήμονας Συνηγόρου του Πολίτη, Μέλος ΣΕΠ Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου, Πρόεδρος της Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ)

1. Εισαγωγή.

Το άρθρο 1 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ¹ προβλέπει: «Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι απαραβίαστη. Πρέπει να είναι σεβαστή και να προστατεύεται»². Το άρθρο 1 του ΧΘΔΕΕ (ανθρώπινη αξιοπρέπεια) αποτελεί την μήτρα-γενικό δικαίωμα της αξιοπρέπειας. Ειδικά δικαιώματα (εκφάνσεις) αξιοπρέπειας κατοχυρώνονται στα άρθρα 2-5 του πρώτου μέρους του ΧΘΔΕΕ (Τίτλος I: Αξιοπρέπεια) αλλά και στα άρθρα 25 και 31. Γενικότερα από την ανθρώπινη αξιοπρέπεια εκπηγάζουν ως ειδικότερα δικαιώματα όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα του ΧΘΔΕΕ. Ιδιαίτερος ισχυρός δεσμός με το άρθρο 1 έχουν όλες οι κλασικές θεμελιώδεις ελευθερίες (Τίτλος II: Ελευθερία) και ιδίως το θεμελιώδες δικαίωμα στην ελευθερία και στην ασφάλεια (άρθρο 6), στην ιδιωτική ζωή (άρθρο 7) και στην ελευθερία της σκέψης και της συνείδησης (άρθρο 8). Εξίσου ισχυρά συνδεδεμένα με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι και όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα που εντάσσονται στο κεφάλαιο ισότητα (Τίτλος VI: Ισότητα), ιδίως δε τα άρθρα 20 και 21. Ειδικές εκφάνσεις της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι επίσης τα θεμελιώδη δικαιώματα που εντάσσονται στο κεφάλαιο της αλληλεγγύης (Τίτλος IV: Αλληλεγγύη). Στενά συνεχόμενα με το άρθρο 1 είναι τέλος τα άρθρα 47 και 49.

¹ Για τον Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ βλ. Β. Τζέμος (Επιμ.), Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Κατ' άρθρον ερμηνεία, 2015, S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward (Επιμ.), The EU Charter of Fundamental Rights. A Commentary, 2014, H. Jarass, Charta der Grundrechte der Europäischen Union, 2013, J. Meyer (Επιμ.), Charta der Grundrechte der EU, 2011, J. de la Rochère, Charte des droits fondamentaux de l'Union européenne, 2010, Σ. Κουκούλη - Σπηλιωτοπούλου, Ο Χάρτης Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της Ευρωπαϊκής Ένωσης, ΔτΑ, 2001, σ. 203 επ.

² Οι επεξηγήσεις του Χάρτη (2007/C 303/02) επί του άρθρου 1 διευκρινίζουν: Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια δεν είναι μόνο θεμελιώδες δικαίωμα αυτή καθαυτή, αλλά αποτελεί την ίδια τη βάση των θεμελιωδών δικαιωμάτων. Η Οικουμενική Διακήρυξη των δικαιωμάτων του ανθρώπου του 1948 κατοχυρώνει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια στο προοίμιό της: «... επειδή η αναγνώριση της αξιοπρέπειας, που είναι σύμφυτη σε όλα τα μέλη της ανθρώπινης οικογένειας, καθώς και των ίσων και αναπαλλοτριωτών δικαιωμάτων τους, αποτελεί το θεμέλιο της ελευθερίας, της δικαιοσύνης και της ειρήνης στον κόσμο». Στην απόφασή του της 9ης Οκτωβρίου 2001 στην υπόθεση C-377/98 Κάτω Χώρες κατά Ευρωπαϊκού Κοινοβουλίου και Συμβουλίου, Συλλ. 2001, σ. I-7079, στις παραγράφους 70 έως 77 του σκεπτικού, το Δικαστήριο επιβεβαίωσε ότι το θεμελιώδες δικαίωμα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας αποτελεί στοιχείο του δικαίου της Ένωσης.

Από τα ανωτέρω συνάγεται, ιδίως, ότι κανένα από τα δικαιώματα που ορίζει ο παρών Χάρτης δεν μπορεί να χρησιμοποιηθεί για την προσβολή της αξιοπρέπειας άλλου προσώπου και ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ανήκει καθ' υπόσταση στα δικαιώματα που ορίζει ο παρών Χάρτης. Δεν μπορεί ως εκ τούτου να θιγεί ούτε κατά τον περιορισμό δικαιώματος.

Με το άρθρο 2 της ΣυνΘΕΕ αναοριοθετούνται με την Συνθήκη της Λισαβόνας οι αξίες της Ένωσης ως εξής: «Η Ένωση βασίζεται στις αξίες του σεβασμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, της ελευθερίας, της δημοκρατίας, της ισότητας, του κράτους δικαίου, καθώς και του σεβασμού των ανθρώπινων δικαιωμάτων, συμπεριλαμβανομένων των δικαιωμάτων των προσώπων που ανήκουν σε μειονότητες. Οι αξίες αυτές είναι κοινές στα κράτη μέλη εντός κοινωνίας που χαρακτηρίζεται από τον πλουραλισμό, την απαγόρευση των διακρίσεων, την ανοχή, τη δικαιοσύνη, την αλληλεγγύη και την ισότητα μεταξύ γυναικών και ανδρών.»

Υπό το φως του άρθρου 2 ΣυνΘΕΕ, που για πρώτη φορά θεσπίζει ρητά και νομικά δεσμευτικά την ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως κορυφαία αρχή του δικαίου της ΕΕ, πρέπει να γίνει δεκτό ότι και όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα-θεμελιώδεις ελευθερίες και αρχές³ που κατοχυρώνονται στο ευρωπαϊκό δίκαιο (πρωτογενές ή παράγωγο) πρέπει να ερμηνεύονται σύμφωνα με την ανθρώπινη αξιοπρέπεια του άρθρου 1 ΧΘΔΕΕ. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι ο νομικός καταλύτης⁴ για την επίλυση δύσκολων συγκρούσεων μεταξύ θεμελιωδών δικαιωμάτων ή μεταξύ θεμελιωδών δικαιωμάτων και αρχών του ενωσιακού δικαίου.

2. Γενική θεωρία

Η αξία του ανθρώπου είναι, σε κάθε έννομη τάξη (κρατική, της Ευρωπαϊκής Ένωσης, του Συμβουλίου της Ευρώπης, του Ο.Η.Ε.), η μήτρα και το θεμέλιο όλων των ανθρωπίνων δικαιωμάτων. Αποτελεί την πεμπτούσια του δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων (εθνικού, διεθνούς, ευρωπαϊκού) και τη ratio – ύπατη ουσία κάθε εκδοχής πολιτειακής - θεσμικής οργάνωσης. Γενικότερα⁵, το συνταγματικό δίκαιο (κρατικό, ευρωπαϊκό, διεθνές) αποτελείται από το δίκαιο των δικαιωμάτων (ουσιαστικό δίκαιο) και το δίκαιο της οργάνωσης των εξουσιών-λειτουργιών (οργανωτικό (θεσμικό) δίκαιο). Το δίκαιο της οργάνωσης των θεσμών - εξουσιών είναι το μέσο και η προστασία των ανθρωπίνων δικαιωμάτων είναι ο στόχος, η ratio, η ουσία κάθε δημοκρατικής πολιτείας⁶. Η ανθρώπινη αξία είναι ο πυρήνας του δικαίου των ανθρωπίνων δικαιωμάτων και η δημοκρατική αρχή (δημοκρατία, λαϊκή κυριαρχία) είναι ο πυρήνας της πολιτειακής (κρατικής, ευρωπαϊκής, διεθνούς) οργάνωσης. Ανθρώπινη αξιοπρέπεια και δημοκρατική αρχή συλλειτουργούν ως οι «υπεραρχές» (κορωνίδες, θεμέλια) κάθε έννομης τάξης (βλ. χαρακτηριστικά παράγραφο 2 του προοιμίου του ΧΘΔΕΕ και άρθρο 2 ΣυνθΛΕΕ).

Μπορεί να αναπτυχθεί ενδιαφέρουσα φιλοσοφική συζήτηση για τις διαφορετικές εννοιολογικές αποχρώσεις των όρων «αξία του ανθρώπου» (άρθρο 2 παρ. 1 Σ) και «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» (άρθρα 7 παρ. 2 και 106 παρ. 2 Σ). Για τις ανάγκες ερμηνείας και εφαρμογής του ΧΘΔΕΕ όμως αξία του ανθρώπου και ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι πρακτικά και καταρχήν ομοσήμαντες έννοιες. Οπότε μπορούν να χρησιμοποιούνται και οι δύο απροβλημάτιστα. Στην επίσημη ελληνική μετάφραση του άρθρου 1 του ΧΘΔΕΕ έχει επιλεγεί ο όρος ανθρώπινη αξιοπρέπεια.

³ Για την κατηγοριοποίηση βλ. αναλυτικά Β. Τζέμος (Επιμ.), Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Κατ' άρθρον ερμηνεία, 2015, Εισαγωγή, σ. 9επ. και άρθρο 52, σ. 626επ.

⁴ Βλ. αναλυτικά ήδη V. Tzemos, Das Untermaßverbot, 2004.

⁵ Β. Τζέμος, Οργανωτικό Διοικητικό Δίκαιο, 2013, σ. 6.

⁶ Β. Τζέμος, Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Κατ' άρθρον ερμηνεία, 2015, Εισαγωγή, σ. 4επ.

3. Συναίρεση και μήτρα ελευθερίας και ισότητας

Από την αξία του ανθρώπου απορρέουν ως ειδικότερα θεμελιώδη δικαιώματα η γενική ελευθερία (ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας) και η γενική αρχή της ισότητας⁷. Από αυτές εκπηγάζουν ως ειδικότερα θεμελιώδη δικαιώματα οι επιμέρους εκδοχές ελευθερίας και ισότητας.

Σε κάθε έννομη τάξη μπορεί βέβαια να κατοχυρώνονται με διαφορετικό τρόπο α) η αξία του ανθρώπου, β) η γενική αρχή της προσωπικής ελευθερίας, γ) η γενική αρχή της ισότητας και δ) οι ειδικότερες εκφάνσεις ελευθερίας και ισότητας. Διαφορετική κατοχύρωση μπορεί να συνεπάγεται και διαφορετική ερμηνεία και εφαρμογή.

Στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια ανάγονται-θεμελιώνονται επίσης όλες οι λειτουργίες όλων των θεμελιωδών δικαιωμάτων, δηλαδή η αμυντική (ατομική), η κοινωνική (παροχική), η πολιτική (συμμετοχική) και η προστατευτική⁸. Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια στην πράξη συχνά ταυτίζεται με τον πυρήνα⁹ πολλών θεμελιωδών δικαιωμάτων.

4. Η διαφορετική κατοχύρωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ανά έννομη τάξη

Δεν είναι ομοιόμορφη και ενιαία σε όλες τις έννομες τάξεις η κατοχύρωση (ρητή στον κατάλογο των θεμελιωδών δικαιωμάτων, στο προοίμιο, συναγόμενη θεωρητικά ή νομολογιακά ως γενική κατευθυντήρια αρχή) και η νομική σύλληψη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας¹⁰.

Στην ΕΣΔΑ δεν κατοχυρώνεται ρητά αλλά η νομολογία του ΕΔΔΑ¹¹ διακηρύσσει: «Η ουσία της ΕΣΔΑ είναι ο σεβασμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και της ανθρώπινης ελευθερίας».

Στον ΧΘΔΕΕ παρομοιάζει ο τρόπος κατοχύρωσης με αυτόν του ελληνικού¹² αλλά και του γερμανικού Συντάγματος¹³. Για το ότι η τελική διατύπωση του ΧΘΔΕΕ μιμείται το γράμμα του Γερμανικού Συντάγματος, καθοριστικός ήταν ο ρόλος στις εργασίες της Συνέλευσης που επεξεργάστηκε τον ΧΘΔΕΕ, ήδη σε καθεστώς ισχύος Συνθήκης της Νίκαιας, του R. Herzog, πρώην Προέδρου της Γερμανίας αλλά και του Ομοσπονδιακού Γερμανικού Συνταγματικού Δικαστηρίου.

5. Δικαίωμα στον Χάρτη και «υπεραρχή» του ευρωπαϊκού δικαίου

Κατά την ορθότερη κρατούσα άποψη η αξία του ανθρώπου, όπως κατοχυρώνεται στον ΧΘΔΕΕ, παρά την εννοιολογική αφαιρετικότητα της (δεν είναι άλλωστε το μόνο θεμελιώδες δικαίωμα με πολύ γενικό περιεχόμενο), αποτελεί ένα γνήσιο

⁷ Βλ. ενδεικτικά Θ. Αντωνίου, Η ισότητα εντός και δια του νόμου - Μία συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975, 1998.

⁸ Βλ. Β. Τζέμος, Η δεσμευτικότητα και η αγωγιμότητα των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων, ΝοΒ 2012, σ. 32επ., ο ίδιος, Τα κρατικά καθήκοντα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ΔτΑ 2007, σ. 471επ., ΔτΑ 2007, 471επ., ο ίδιος, Εισαγωγή, σε: Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Κατ' άρθρον ερμηνεία, 2015, σ. 13.

⁹ Για τον πυρήνα των θεμελιωδών δικαιωμάτων βλ. αναλυτικά V. Tzemos, Das Untermaßverbot, 2004. σ. 46επ.

¹⁰ Δικαιοσυγκριτική ανάλυση σε: Μ. Borowsky, Άρθρο 1 ΧΔΕΕ, σε: J. Meyer (Επιμ.), Charta der Grundrechte der EU, 2011, σ. 94επ.

¹¹ ΕΔΔΑ, Υποθ. 2346/02, Pretty κατά Ηνωμένου Βασιλείου, απόφαση 29 Απριλίου 2002, σκ. 62.

¹² Άρθρο 2 παρ. 1 Σ. Βλ. ενδεικτικά ΑΠ 40/1998, ΣτΕ 3509/2009.

¹³ Άρθρο 1 παρ. 1.

(αγωγίμο) θεμελιώδες δικαίωμα¹⁴. Δεν είναι δηλαδή αρχή κατά την έννοια της εισαγόμενης κατηγοριοποίησης ειδικά στον Χάρτη με το άρθρο 52 παρ. 5 του ΧΘΔΕΕ¹⁵. Είναι δικαίωμα¹⁶.

Δεν είναι όμως μόνο ένα θεμελιώδες δικαίωμα, είναι και η «υπεραρχή» του ΧΘΔΕΕ αλλά και «υπεραρχή» του Πρωτογενούς Ευρωπαϊκού Δικαίου. Ως «υπεραρχή» επηρεάζει σημαντικά, ακτινοβολεί καθοριστικά στην ερμηνεία και την εφαρμογή των άλλων θεμελιωδών δικαιωμάτων του ΧΘΔΕΕ αλλά και των κανόνων του πρωτογενούς ευρωπαϊκού δικαίου.

Συνελόντι ειπείν, κατά σχολαστική θεωρητική κατηγοριοποίηση, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι: 1) το ηθικοπολιτικό θεμέλιο των υπολοίπων θεμελιωδών δικαιωμάτων (βλ. ήδη άρθρο 1 του Γερμανικού Συντάγματος), 2) θεμελιώδες δικαίωμα, 3) κατευθυντήρια «υπεραρχή» του ευρωπαϊκού δικαίου¹⁷.

6. Αμυντικό δικαίωμα και κρατικό καθήκον προστασίας

Από την σαφή διατύπωση του άρθρου 1 κατοχυρώνεται το ατομικό δικαίωμα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας και θεσπίζεται το κρατικό και ενωσιακό καθήκον προστασίας¹⁸ της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η διπλή (αμυντική και προστατευτική) διάσταση της κατοχύρωσης του θεμελιώδους δικαιώματος-μήτρας της αξίας του ανθρώπου εκτείνεται και σε όλα τα δικαιώματα του ΧΘΔΕΕ.

7. Ιστορική-συστηματική ερμηνεία

Η τελική διατύπωση του άρθρου 1 αποτέλεσε αντικείμενο διεξοδικών συζητήσεων και ζυμώσεων¹⁹. Κατατέθηκαν προτάσεις, ειδικά από τους βρετανούς αντιπροσώπους ακόμα και για την μη συμπερίληψη της αξίας του ανθρώπου στα άρθρα του Χάρτη, παρά μόνο στο προοίμιό του. Τελικώς επικράτησε η ρητή, πλήρης

¹⁴ Β. Τζέμος, Η δεσμευτικότητα και η αγωγιμότητα των θεμελιωδών κοινωνικών δικαιωμάτων, ΝοΒ 2012, σ. 32επ.

¹⁵ Β. Τζέμος, Άρθρο 52. σε: Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Κατ' άρθρον ερμηνεία, 2015, σ. 626επ.

¹⁶ Έτσι και η ελληνική θεωρία για την αξία του ανθρώπου στο άρθρο 2 παρ. 1 Σ. Βλ. ενδεικτικά Γ. Κασιμάτης, Η απόφαση 40/1998 της Ολομέλειας του Αρείου Πάγου- Οι βάσεις εφαρμογής της αρχής σεβασμού και προστασίας της αξίας του ανθρώπου και της εγγύησης ιδιοκτησίας, ΝοΒ 1999, σ. 705επ., Π. Δαγτόγλου, Ατομικά Δικαιώματα, 2010, σ. 1343επ., Θ. Αντωνίου, Η ισότητα εντός και δια του νόμου - Μία συμβολή στην ερμηνεία του άρθρου 4 παρ. 1 του Συντάγματος του 1975, 1998, σ. 72επ., Κ. Χρυσόγονος, Ατομικά και Κοινωνικά Δικαιώματα, 2006, σ. 109επ.

¹⁷ Βλ. και C. Dupré, Άρθρο 1, σε: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward (Επιμ.), The EU Charter of Fundamental Rights. A Commentary, 2014, σ. 3επ. (23). Ήδη συναφώς στο Προοίμιο του Χάρτη προβλέπεται «Η Ένωση, έχοντας επίγνωση της πνευματικής και ηθικής κληρονομιάς της, εδράζεται στις αδιαίρετες και οικουμενικές αξίες της αξιοπρέπειας του ανθρώπου, της ελευθερίας, της ισότητας και της αλληλεγγύης».

¹⁸ V. Tzemos, Die dogmatische Herleitung der Grundrechtlichen Schutzpflichten, 1999, ο ίδιος, Das Untermaßverbot, 2004, σ. 13επ., ο ίδιος, Τα κρατικά καθήκοντα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ΔτΑ 2007, σ. 471επ., Χ. Τσιλιώτης, Η διακινδύνευση των θεμελιωδών δικαιωμάτων από σύγχρονους κινδύνους ιδιωτικής προέλευσης και το καθήκον του κράτους να τα προστατεύσει μέσω ΑΔΑ, ΕφημΔΔ 2006, σ. 539επ.

¹⁹ Μ. Borowsky, Άρθρο 1 ΧΔΕΕ, σε: J. Meyer (Επιμ.), Charta der Grundrechte der EU, 2011, σ. 94επ., (104επ.), C. Dupré, Άρθρο 1, σε: S. Peers, T. Hervey, J. Kenner, A. Ward (Επιμ.), The EU Charter of Fundamental Rights. A Commentary, 2014, σ. 3επ., (12επ.).

και σε πολλά επίπεδα (γενική και ειδική) κατοχύρωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στον ΧΘΔΕΕ.

Η αξία του ανθρώπου κατοχυρώνεται ρητά τόσο στη Συνθήκη της Λισαβόνας (άρθρο 2 και άρθρο 21 παρ. 1 ΣυνθΕΕ) όσο και στον ΧΘΔΕΕ (άρθρα 1, 2-5, αλλά και 25,31). Στον ΧΘΔΕΕ αναφέρεται στο προοίμιο και κατοχυρώνεται τόσο γενικά (άρθρο 1) όσο και ειδικά (άρθρα 2-5) καταλαμβάνοντας ένα ολόκληρο κεφάλαιο, και μάλιστα το πρώτο (τίτλος Ι). Διαπιστώνουμε μια αναλυτική, προωθημένη, πλήρη κατοχύρωση. Κρίσιμο είναι, ότι παρά την διεξοδικότητά του, ο ΧΘΔΕΕ δεν κατοχυρώνει ως δικαίωμα την ελεύθερη ανάπτυξη της προσωπικότητας, ούτε το γενικό δικαίωμα της συμμετοχής στην οικονομική και κοινωνική ζωή²⁰. Βλ. πάντως και άρθρο 6 παρ. 3 του ΧΘΔΕΕ, από το οποίο μπορεί να συναχθεί σχετικό δικαίωμα-γενική αρχή του ευρωπαϊκού δικαίου²¹.

8. Πεδίο προστασίας

Το περιεχόμενο της αξίας του ανθρώπου είναι δύσκολο να προσδιοριστεί θετικά, με ακρίβεια και ομοφωνία. Η αόριστη νομική έννοια «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» έχει έντονη ηθική χροιά. Αυτό προκαλεί δυσκολίες στον ορισμό και στην πρακτική εφαρμογή της.

Στη γερμανική θεωρία και τη νομολογία του BVerfG έχουν αναπτυχθεί αρκετές θεωρίες για τον προσδιορισμό της αξίας του ανθρώπου²². Ιδιαίτερη απήχηση είχε και έχει ακόμα το ονομαζόμενο «Objektformel». Σύμφωνα με αυτό, προσβάλλεται η αξία του ανθρώπου όταν αντιμετωπίζεται ο άνθρωπος ως αντικείμενο-μέσο για την εξυπηρέτηση αλλότριων σκοπών. Με αυτό τον τρόπο παραβιάζεται η ιδιότητά του ως ανθρώπου, ως υποκειμένου²³. Η θεωρία αυτή είναι γλαφυρή και χρηστική, αλλά δεν εξαντλεί τον προσδιορισμό της ανθρώπινης αξίας. Θεματοποιεί πάντως τις εμφανείς περιπτώσεις προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Αν υπάρχει παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κρίνεται ευχερέστερα σε κάθε συγκεκριμένη υπόθεση με γνώμονα τα συγκεκριμένα περιστατικά.

Καταλυτικό ρόλο παίζουν και οι συνεχώς μεταβαλλόμενες δομικές πηγές διακινδύνευσης της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Στην εποχή μας ως επίκαιρες πηγές κινδύνων για την ανθρώπινη αξία, δίπλα στην τεχνολογία, ιδίως την βιοτεχνολογία, και την τρομοκρατία, αναδύονται δυστυχώς η αυξημένη ακραία φτώχεια, η ανεργία, τα νεοφιλελεύθερα μέτρα λιτότητας, ο πολιτικός εξτρεμισμός, οι εμφύλιες συρράξεις, η σκληρή εγκληματικότητα, η ραγδαία αύξηση της μεταναστευτικών ρευμάτων συνεπεία εμφυλίων πολέμων και εκρηκτικών καταστάσεων βίας σε αρκετές χώρες. Ως αξία του ανθρώπου μπορεί να οριστεί ο (κοινωνικός και θεσμικός) ίσος έμπρακτος σεβασμός και ίση αναγνώριση που δικαιούται κάθε άνθρωπος²⁴. Βοηθητικές για την ακτινογραφία όλου των βασικών τόνων της ανθρώπινης

²⁰ Βλ. άρθρο 5 του ελληνικού Συντάγματος, Η. Jarass, Charta der Grundrechte der Europäischen Union, 2013, σ. 14-15, R. Zippelius, T. Würtenberger, Deutsches Staatsrecht. Ein Studienbuch, 2005, σ. 205επ.

²¹ Για τα δικαιώματα - γενικές αρχές του ευρωπαϊκού δικαίου και σε καθεστώς ισχύος της Συνθήκης της Λισαβόνας βλ. Β. Τζέμος, Εισαγωγή, σε: Β. Τζέμος (Επιμ.), Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Κατ' άρθρον ερμηνεία, 2015, σ. 10επ.

²² Βλ. Β. Pieroth, Β. Schlink, Grundrechte, 2007, σ. 81επ., R. Zippelius, T. Würtenberger, Deutsches Staatsrecht. Ein Studienbuch, 2005, σ. 203επ.

²³ Ενδεικτικά G. Dürig, Der Grundrechtssatz von der Menschenwürde, AöR 1956, σ. 117επ., BVerfGE 5,85 (204), 7, 198 (205), 30, 1 (26), 109, 133 (149-150), 115, 118 (153)).

²⁴ Η. Jarass, Charta der Grundrechte der Europäischen Union, 2013, σ. 42, παρ. 6.

αξιοπρέπειας είναι και οι έννοιες του προσωπικού αυτοκαθορισμού, της κατοχύρωσης του ελάχιστου εγγυημένου εισοδήματος (της ελάχιστης αξιοπρεπούς διαβίωσης)²⁵, της αξιοκρατίας και του σεβασμού της προσωπικής επίδοσης²⁶. Σε επίπεδο ευρωπαϊκής νομολογίας αναλυτικές και χρηστικές του προσδιορισμού της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι οι προτάσεις της Γ. Εις. Stix-Hackl στην υπόθεση Omega²⁷. Πρακτικά χρήσιμο είναι τέλος κατά την γνώμη μου ότι αξία του ανθρώπου και πυρήνας πολλών θεμελιωδών δικαιωμάτων συχνά συμπίπτουν.

9. Φορείς

Φορείς του δικαιώματος της αξίας του ανθρώπου είναι όλοι οι άνθρωποι ανεξαρτήτως (ευρωπαϊκής) ιθαγένειας, ή άλλης ιδιότητας. Δεν χρειάζεται κάποιος άνθρωπος για να είναι υποκείμενο του δικαιώματος της αξιοπρέπειας να διαθέτει συγκεκριμένες ηθικές αρετές-αξίες, τυπικές ή ουσιαστικές ικανότητες-προσόντα. Δεν εξαιρείται κανένας άνθρωπος της προστασίας της ανθρώπινης αξίας του. Υποκείμενα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας είναι και οι ανήλικοι, οι φυλακισμένοι, οι εγκληματίες (ακόμα κι αν είναι θύτες της ίδιας της αξίας του ανθρώπου), οι σωματικά, διανοητικά ή ψυχικά ασθενείς

Δεν είναι φορείς της αξίας του ανθρώπου νομικά πρόσωπα ή ενώσεις, ομάδες προσώπων. Η αναξιοπρεπή αντιμετώπιση πάντως ενός νομικού προσώπου μπορεί να συνεπάγεται και παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ενός, ορισμένων ή όλων των φυσικών προσώπων-μελών του.

10. Πριν και μετά τον θάνατο;

Αμφισβητείται σε θεωρία και νομολογία αν η προστασία της αξίας του ανθρώπου προηγείται χρονικά της ανθρώπινης ζωής και καταλαμβάνει και το κυοφορούμενο²⁸. Επίσης αμφισβητούμενο είναι το αν η προστασία ισχύει και μετά θάνατον. Αυτά τα δύο ερωτήματα δεν απαντώνται ενιαία στην θεωρία και στη νομολογία των κρατών μελών της ΕΕ²⁹. Ορθότερο είναι ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια προηγείται, συγχρονίζεται και έπεται της ανθρώπινης ζωής. Αυτό όμως δεν απορρέει από τις κοινές συνταγματικές παραδόσεις των κρατών μελών της ΕΕ³⁰. Ρητή επίσημη απάντηση δεν έχει δώσει ακόμα το ΔΕΕ³¹. Υπέρ της προστασίας του

²⁵ Β. Τζέμος, Ευρωπαϊκή Ένωση και Δικαιοπολιτική, σε: Β. Τζέμος (Επιμ.), Θεμελιώδη Δικαιώματα και Θεσμοί στην Εποχή της Κρίσης, 1ο Συνέδριο Ένωσης Ελλήνων Δημοσιολόγων (ΕΕΔ), 2015, σ. 414επ., και σε ΘΠΔΔ 2015, σ. 97επ., ο ίδιος, Αναθεώρηση του Συντάγματος και αναθεώρηση της Συνθήκης της Λισαβόνας, σε: Β. Τζέμος, Μ. Πραβίτα (Επιμ.), «Συνταγματική Αναθεώρηση», 2015, σ. 1επ. και σε ΝοΒ 2014, σ. 2402επ.

²⁶ N. Luhmann, Grundrechte als Institution: Ein Beitrag zur politischen Soziologie, 1999, σ. 64επ.

²⁷ C-36/02, σκέψεις 74-94.

²⁸ Ενδεικτικά υπέρ BVerfGE 39,1, 41; 88,203, 252, ενώ, κατά G. Schmidt, Der Schutz der Menschenwürde als ‘Fundament’ der Grundrechtscharta, ZEuS, 2002, σ. 637επ., H. Jarass, Charta der Grundrechte der Europäischen Union, 2013, σ. 43.

²⁹ Βλ. δικαιοσυγκριτικές αναλύσεις σε C. Calliess, M. Ruffert (Επιμ.), EUV/AEUV, Das Verfassungsrecht der Europäischen Union mit Europäischer Grundrechtscharta. Kommentar, 2011, σ.2767επ (2770)επ.

³⁰ Άρθρο 52 παρ. 4 ΧΘΔΕΕ. Βλ. Β. Τζέμος, Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Κατ’ άρθρον ερμηνεία, 2015, σ. 624επ.

³¹ Βλ. πάντως Προτάσεις Γ. Εισαγγελέα. Βοτ σε C-34/10, σκ. 96: «...ότι η αρχή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας πρέπει να ισχύει όχι μόνο για τον υπαρκτό άνθρωπο, το τέκνο που έχει γεννηθεί, αλλά και για το ανθρώπινο σώμα από το πρώτο στάδιο της αναπτύξεώς του, ήτοι από τη γονιμοποίηση».

κυοφορούμενου έχει αποφανθεί και το ΕΔΔΑ³². Πρακτικά το ζήτημα που τίθεται είναι αν η προστασία της αξίας του ανθρώπου είναι απόλυτη ή σχετική (δηλαδή σταθμίσιμη με άλλα in concreto συγκρουόμενα με αυτή θεμελιώδη δικαιώματα, π.χ. την ανθρώπινη αξία, την ζωή, την γενική ελευθερία της μητέρας) πριν την έναρξη της ανθρώπινης ζωής και μετά το πέρας της³³.

11. Αποδέκτες

Αποδέκτες (δεσμευόμενοι) της αξίας του ανθρώπου, όπως και όλων των δικαιωμάτων που κατοχυρώνονται στον ΧΘΔΕΕ, είναι πρώτον η ΕΕ και όλα τα όργανα της ΕΕ³⁴. Δεύτερον, αποδέκτες είναι τα κράτη μέλη της ΕΕ και τα όργανά τους, μόνο όμως κατά την εφαρμογή του ευρωπαϊκού δικαίου³⁵. Κατά την ορθότερη κρατούσα άποψη αποδέκτες του άρθρου 1 είναι και όλοι οι ιδιώτες. Δηλαδή το άρθρο 1 αναπτύσσει άμεση τριτενέργεια³⁶. Κατά την ορθότερη προσέγγιση το κρατικό καθήκον προστασίας ενός θεμελιώδους δικαιώματος προϋποθέτει την άμεση τριτενέργεια του δικαιώματος αυτού³⁷. Σε κάθε περίπτωση, δεν αμφισβητείται σε θεωρία και νομολογία ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια (άμεσα ή έμμεσα) τριτενεργεί.

12. Παραβίαση

Η προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μπορεί να λαμβάνει χώρα με νομικές ρυθμίσεις, διοικητικές πράξεις και παραλείψεις, υλικές ενέργειες, ιδιωτικές πράξεις, συμπεριφορές. Δεν αποτελεί παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κάθε μη ευχάριστη/άστοχη/ενοχλητική/κακοπροαίρετη πράξη (μέτρο, συμπεριφορά). Για να καταφάσκει η προσβολή της ανθρώπινης αξιοπρέπειας πρέπει η ενόχληση να είναι σοβαρή, να ξεπερνάει ένα κοινωνικά αποδεκτό (βάσει της κοινής λογικής και των κοινωνικών ηθών) κατώφλι ανεκτικότητας σε δυσάρεστα μέτρα-συμπεριφορές. Αυτό ισχύει για όλα τα θεμελιώδη δικαιώματα του ΧΘΔΕΕ, πολλώ δε μάλλον για την ανθρώπινη αξιοπρέπεια που κατοχυρώνεται ως απεριόριστη. Δεν συνιστά κάθε ενόχληση του ανθρώπου, εύλογη ή αδικαιολόγητη, ανεξαρτήτως της βαρύτητάς της και της έντασής της, παραχρήμα και παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας. Η απόφαση εξαρτάται από τα συγκεκριμένα δεδομένα κάθε υπόθεσης.

Η συγκατάθεση/συμφωνία του ατόμου μπορεί να αναιρεί καταρχήν την παραβίαση του δικαιώματός του στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια³⁸. Αυτό δεν ισχύει για παιδιά, ηλικιωμένους και άτομα με σοβαρά προβλήματα υγείας³⁹.

³² ΕΔΔΑ, Υπόθεση 53924/00, απόφαση 8 Ιουλίου 2004, σκ. 84.

³³ Βλ. τους ενδιαφέροντες προβληματισμούς σε R. Zippelius, T. Würtenberger, Deutsches Staatsrecht. Ein Studienbuch, 2005, σ. 208-209 και σε Τ. Βιδάλη, Κανονιστικές Συνέπειες της αρχής της αξίας του ανθρώπου, με αφορμή τη νομολογία του Συμβουλίου της Επικρατείας, σε: Τόμο Τιμητικό του Συμβουλίου της Επικρατείας, 75 χρόνια, 2004, σ. 145επ. (154επ.).

³⁴ Βλ. άρθρο 51 παρ. 1 εδ. 1 περ. α ΧΘΔΕΕ.

³⁵ Βλ. άρθρο 51 παρ.1 περ. β. ΧΘΔΕΕ. Αναλυτικά, βλ. Β. Τζέμος, Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Κατ' άρθρον ερμηνεία, 2015, σ. 585επ.

³⁶ Αντίθετη άποψη ο Calliess, (Άρθρο 1, σε: C. Calliess, M. Ruffert (Επιμ.), EUV/AEUV, Das Verfassungsrecht der Europäischen Union mit Europäischer Grundrechtecharta. Kommentar, 2011, σ. 2767επ., (2769) παρ.6).

³⁷ Βλ. αναλυτικά V. Tzemos, Das Untermaßverbot, 2004, 15επ. και 185επ., ο ίδιος, Die dogmatische Herleitung der Grundrechtlichen Schutzpflichten, 1999, ο ίδιος, Τα κρατικά καθήκοντα προστασίας των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, ΔτΑ 2007, σ. 471επ., (478επ.).

³⁸ BVerfGE 54,148,155επ. Βλ. όμως και BVerfGE 64,274,280.

13. Η επικουρική εφαρμογή ως δικαίωμα

Πρακτικά - μεθοδολογικά το θεμελιώδες δικαίωμα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας του άρθρου 1 ΧΘΔΕΕ έχει επικουρική προς τα άλλα θεμελιώδη δικαιώματα του ΧΘΔΕΕ ισχύ. Αποτελεί το γενικότερο θεμελιώδες δικαίωμα του ΧΘΔΕΕ. Επί συρροής του με άλλο θεμελιώδες δικαίωμα του ευρωπαϊκού δικαίου εφαρμόζεται το ειδικότερο δικαίωμα⁴⁰: «Lex specialis derogat legi generali». Μόνο όταν δεν υφίσταται κάποιο ειδικότερο θεμελιώδες δικαίωμα εφαρμόζεται συγκεκριμένα το θεμελιώδες δικαίωμα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας του άρθρου 1. Ενόψει του πλήρους και εξειδικευμένου καταλόγου ανθρωπίνων δικαιωμάτων που περιέχει ο ΧΘΔΕΕ πρακτικά αναμένεται να είναι αρκετά σπάνια η αυτόνομη δικαστική εφαρμογή του άρθρου 1. Ειδικά, καθώς ολόκληρος ο τίτλος 1 του ΧΘΔΕΕ έχει τον τίτλο «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» και στα άρθρα 2-5 (αλλά και στα άρθρα 25 και 31) κατοχυρώνονται ειδικές εκφράσεις του γενικού δικαιώματος ανθρώπινης αξιοπρέπειας του άρθρου 1.

14. Η σωρευτική (συνδυαστική) καθοριστική εφαρμογή ως «υπεραρχή»

Το άρθρο 1 όμως, ακόμα κι όταν δεν εφαρμόζεται αυτόνομα ως θεμελιώδες δικαίωμα, λόγω του ότι συγκεκριμένα εφαρμοστέο είναι κάποιο ειδικότερό του κατ' ιδέαν συρρέον θεμελιώδες δικαίωμα, είναι ως «υπεραρχή» του ευρωπαϊκού δικαίου ερμηνευτικός οδοδείκτης⁴¹ σε πλείστες περιπτώσεις. Υπό το ερμηνευτικό φως του μπορούν να επιλυθούν σε επίπεδο ευρωπαϊκού δικαίου συγκεκριμένες συγκρούσεις θεμελιωδών δικαιωμάτων ή θεμελιωδών ελευθεριών με θεμελιώδη δικαιώματα⁴².

Αυτό σημαίνει πρώτον ότι κάθε περιορισμός ενός θεμελιώδους δικαιώματος είναι νομικά αδικαιολόγητος όταν παραβιάζει ή μπορεί να παραβιάσει⁴³ την ανθρώπινη αξιοπρέπεια. Δεύτερον, αυτό συνεπάγεται ότι δεν μπορεί κάποιος να επικαλεστεί την άσκηση ενός θεμελιώδους δικαιώματος όταν αυτή προσβάλλει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια κάποιου άλλου⁴⁴. Τρίτον, με θεμελίωση της συγκεκριμένης αναγκαιότητας προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μπορεί να κριθεί σύμφωνο με το ευρωπαϊκό δίκαιο κάποιο ευρωπαϊκό ή κρατικό (νομοθετικό ή διοικητικό) μέτρο που περιορίζει την άσκηση θεμελιώδους δικαιώματος, θεμελιώδους οικονομικής ελευθερίας⁴⁵, αρχής του ευρωπαϊκού δικαίου ή άλλου κανόνα του πρωτογενούς ή του παραγώγου ευρωπαϊκού δικαίου. Συνεπώς, σωρευτική (συνδυαστική με άλλους ειδικότερους κανόνες του ευρωπαϊκού δικαίου) επίκληση του άρθρου 1 από προσφεύγοντες σε δικόγραφο είναι λυσιτελής και ενδεικνυόμενη. Συνήθης στη νομολογία του ΔΕΕ είναι, και αναμένεται να είναι περισσότερο στο μέλλον, η σωρευτική θεμελίωση νομικών συμπερασμάτων στην συνδυασμένη ερμηνεία ειδικότερων κανόνων δικαίου με το άρθρο 1.

³⁹ Έτσι και Η. Jarass, *Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, 2013, σ. 44.

⁴⁰ Ομοίως και Η. Jarass, *Charta der Grundrechte der Europäischen Union*, 2013, σ. 42, παρ. 4.

⁴¹ Έτσι ήδη Omega, C-36/02, σκ. 35επ.

⁴² Η και ενωσιακών σκοπών και κανόνων δικαίου με θεμελιώδη δικαιώματα.

⁴³ N.S., C-411/10.

⁴⁴ Βλ. και άρθρο 54 του Χάρτη Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ για την απαγόρευση της καταχρηστικής άσκησης δικαιώματος. Β. Τζέμος, *Ο Χάρτης των Θεμελιωδών Δικαιωμάτων της ΕΕ. Κατ' άρθρον ερμηνεία*, 2015, σ. 642επ.

⁴⁵ Omega, C-36/02, σκ. 42.

15. Περιορισμοί και σύγκρουση με άλλα δικαιώματα

Η κατοχύρωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στο ΧΘΔΕΕ είναι απόλυτη. Η αξία του ανθρώπου δεν σταθμίζεται, δεν εξισορροπείται με άλλα θεμελιώδη δικαιώματα ή έννομα αγαθά και σκοπούς. Η διατύπωση του άρθρου 1 είναι σαφής και απόλυτη. Κάθε παραβίαση της είναι νομικά αδικαιολόγητη, παράνομη. Υποστηρίζεται σε θεωρητικό επίπεδο ότι η αξία του ανθρώπου μπορεί να περιοριστεί δικαιολογημένα μόνο εφόσον αυτό είναι απολύτως αναγκαίο για την προστασία επίσης της αξίας του ανθρώπου⁴⁶. Αμφισβητούμενο είναι αν υφίστανται στην πράξη τέτοιες περιπτώσεις. Θεωρητικά, μπορούν να στεγαστούν και υπό αυτό το σχήμα επίλυσης συγκρούσεων⁴⁷, οι πολύ δύσκολες νομικά αλλά και ηθικά και δικαιολογικά περιπτώσεις (hard cases), π.χ. αυτές των εκτρώσεων και των κρατικών μέτρων αντιμετώπισης της τρομοκρατίας.

Για αυτές τις hard cases πάντως γενικότερα η θέση μου είναι ότι ο παρακάτω κανόνας επίλυσης συγκρούσεων⁴⁸ παρέχει πρακτικές λύσεις: Οι περιορισμοί σε ένα θεμελιώδες δικαίωμα είναι ενωσιακά, συνταγματικά – υπερνομοθετικά θεμιτοί, (ακόμα και σε κατ' εξαίρεση αντίθεση με το σύστημα των περιορισμών που προβλέπεται στο πρωτογενές Δίκαιο της ΕΕ, στο εθνικό Σύνταγμα, ή στην ΕΣΔΑ), όταν είναι απολύτως αναγκαίοι για την in concreto προστασία της ανθρώπινης αξιοπρέπειας ή του πυρήνα ενός άλλου, με αυτού συγκρουόμενου θεμελιώδους δικαιώματος⁴⁹.

16. Η αξία του ανθρώπου στη νομολογία του ΔΕΚ και του ΔΕΕ

Η νομολογία του ΔΕΚ έχει αναφερθεί στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια εμμέσως ήδη το 1969 στην υπόθεση Stauder, 29/69, 419 (421). Ρητή αναφορά στην ανθρώπινη αξιοπρέπεια διαπιστώνουμε στις υποθέσεις Di Leo⁵⁰, P.V.S.⁵¹ και Arben Kaba⁵².

Ρητά ως γενική αρχή του ευρωπαϊκού δικαίου αναγνωρίστηκε από το ΔΕΚ η ανθρώπινη αξιοπρέπεια στην απόφασή του σχετικά με την οδηγία για την κατοχύρωση των ευρεσιτεχνιών βιοτεχνολογίας⁵³. Το ΔΕΚ πάντως έκρινε ότι «η οδηγία πλαισιώνει το δίκαιο των διπλωμάτων ευρεσιτεχνίας κατά τρόπο αρκούντως αυστηρό ώστε το ανθρώπινο σώμα να παραμένει όντως αδιάθετο και αναπαλλοτρίωτο και με τον τρόπο αυτό να διαφυλάσσεται η ανθρώπινη αξιοπρέπεια

⁴⁶ M. Borowsky, Άρθρο 1 ΧΔΕΕ, σε: J. Meyer (Επιμ.), Charta der Grundrechte der EU, 2011, σ. 94επ.,(118), παρ. 40).

⁴⁷ Βλ. αναλυτικά, για την επίλυση συγκρούσεων θεμελιωδών δικαιωμάτων V. Tzemos, Das Untermaßverbot, 2004, με περαιτέρω παραπομπές.

⁴⁸ Καίρια είναι η δομή της θεσμικά προκρινόμενης μεθόδου επίλυσης συγκρούσεων θεμελιωδών δικαιωμάτων. Είναι κρίσιμη για το συγκριτικό δημόσιο δίκαιο. Και είναι ιδιαίτερα κρίσιμο για τις επιλύσεις συγκρούσεων στο Ευρωπαϊκό Δίκαιο και στην άσκηση των Ευρωπαϊκών Πολιτικών, όπου δεν συγκρούονται μόνο θεμελιώδη δικαιώματα μεταξύ τους αλλά και θεμελιώδη δικαιώματα με οικονομικές ελευθερίες αλλά και με άλλους κανόνες του πρωτογενούς ενωσιακού δικαίου.

⁴⁹ Βλ. αναλυτικά V. Tzemos, Das Untermaßverbot, 2004, σ. 158επ.

⁵⁰ C-308/89, σκ.13.

⁵¹ C-13/94, σκ. 22.

⁵² C-36/98, σκ. 20.

⁵³ C-377/98.

(σκέψη 77) ». Το ΔΕΚ έκρινε συνεπώς ότι δεν υφίστατο παραβίαση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας, την οποία αντιμετώπισε ως θεμελιώδες δικαίωμα⁵⁴.

Ορόσημο για την εμπέδωση της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στο ευρωπαϊκό δίκαιο είναι η υπόθεση Omega που εκδίκασε το ΔΕΚ το 2004. Στην υπόθεση αυτή εξίσου κρίσιμες για τη θέση της αρχής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη (μετά την διαμόρφωση του ΧΘΔΕΕ αλλά πριν τη θέση του σε ισχύ ως νομικά δεσμευτικό πρωτογενές ευρωπαϊκό δίκαιο) είναι τόσο οι προτάσεις της Γ. Εισ. Stix-Hackl (σκέψεις 67επ.) όσο και η απόφαση του ΔΕΚ (σκέψεις 35επ.). Η Γενική Εισαγγελέας τόνισε την σπουδαιότητα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στην ευρωπαϊκή έννομη τάξη, και την ανέλυσε ενδελεχώς ως νομική έννοια, αποδίδοντας έμφαση στις ρίζες της στον ευρωπαϊκό πολιτισμό (σκέψεις 74-94).

Στις προτάσεις παρατίθεται και δόκιμος λακωνικός ορισμός της ανθρώπινης αξιοπρέπειας: «Η «ανθρώπινη αξιοπρέπεια» είναι η έκφραση σεβασμού και τιμής που αναγνωρίζεται σε κάθε άνθρωπο, ακριβώς λόγω της ανθρώπινης υποστάσεώς του.» (σκέψη 75). Στην υπόθεση Omega κρίθηκε ότι η προστασία του θεμελιώδους δικαιώματος της αξίας του ανθρώπου «αποτελεί θεμιτό συμφέρον ικανό να δικαιολογήσει περιορισμό των υποχρεώσεων που επιβάλλονται από το κοινοτικό δίκαιο, ακόμη και δυνάμει μιας θεμελιώδους ελευθερίας την οποία εγγυάται η Συνθήκη, όπως η ελεύθερη παροχή υπηρεσιών» (σκέψη 5).

Τελικώς το Δικαστήριο έκρινε «ότι το κοινοτικό δίκαιο δεν αποκλείει την απαγόρευση οικονομικής δραστηριότητας συνιστάμενης στην εμπορική εκμετάλλευση εικονικών φόνων στο πλαίσιο παιγνίου η οποία επιβλήθηκε με εθνικό μέτρο απαγορεύσεως ληφθέν για λόγους προστασίας της δημόσιας τάξεως, επειδή η δραστηριότητα αυτή θίγει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια» (σκέψεις 41-42). Από την απόφαση Omega κυρίως συνάγεται ότι η άσκηση των θεμελιωδών οικονομικών ελευθεριών (ελευθερίες κινήσεως προσώπων, αγαθών, υπηρεσιών, κεφαλαίων) μπορεί δικαιολογημένα να περιοριστεί για λόγους προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας.

Τα τελευταία χρόνια, το ΔΕΕ αναφέρεται στο άρθρο 1 του ΧΘΔΕΕ συχνά σε υποθέσεις ασύλου και επαναπροώθησης μεταναστών. Πιο συγκεκριμένα έχει κριθεί⁵⁵: «Εάν υφίστατο σε κράτος μέλος σοβαρός κίνδυνος προσβολής της ανθρώπινης αξιοπρέπειας κατά την έννοια του άρθρου 1 του Χάρτη ή απάνθρωπης ή εξευτελιστικής μεταχειρίσεως κατά την έννοια του άρθρου 4 του Χάρτη όσον αφορά τους αιτούντες άσυλο οι οποίοι μεταφέρονται εκεί, η μεταφορά τους στο εν λόγω κράτος μέλος θα αντέβαινε επίσης στο άρθρο 1 ή στο άρθρο 4 του Χάρτη». Πράγματι, κατά το άρθρο 1 του Χάρτη, η αξιοπρέπεια του ανθρώπου δεν πρέπει να είναι μόνο «σεβαστή», αλλά «και να προστατεύεται».

Υπό το φως της ανθρώπινης αξιοπρέπειας εξετάζει το ΔΕΕ και ζητήματα σχετιζόμενα με τις συνθήκες κράτησης μεταναστών⁵⁶, την απαγόρευση ταπεινωτικών συμπεριφορών και ιατρικών εξετάσεων για την αξιολόγηση της αξιοπιστίας του γενετήσιου προσανατολισμού των αιτούντων ασύλου⁵⁷ και με την συμπεριφορά των συνοριοφυλάκων⁵⁸. Έχει επίσης εξεταστεί από το ΔΕΕ η ανάγκη προστασίας της

⁵⁴ Βλ. και C-34/10, σκ. 33,34.

⁵⁵ N.S., C-411/10, Προτάσεις Γ. Εισαγγελέα Trstenjak, σκ. 112

⁵⁶ Bouzalme, C-514/13, Προτάσεις Γ. Εισαγγελέα Bott, σκ. 93-94, Saciri, C-79/13, σκ. 35.

⁵⁷ A, B, C κατά Staatsecretaris van Veiligheid en Justitie C-148/13, C-140/13 και C-150/13.. Βλ. σχετικά και Έκθεση του 2014 της Ευρωπαϊκής Επιτροπής για τον Χάρτη, COM (2015) 191, 8.5.2015, σ. 10.

⁵⁸ Mohamad Zakaria, C-23/12, σκ.40.

αξιοπρέπειας των καταδικασθέντων⁵⁹. Θεματικές δε στις οποίες το τελευταίο διάστημα η νομολογία του ΔΕΕ επιχειρηματολογεί και με γνώμονα την ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι η διαδικασία θεωρήσεων «Σένγκεν»⁶⁰ το καθεστώς των κέντρων περίθαλψης ηλικιωμένων⁶¹ αλλά και η έννοια της παρωδίας⁶².

17. Τελικές παρατηρήσεις

Η ανθρώπινη αξιοπρέπεια που κατοχυρώνεται στο άρθρο 1 του ΧΘΔΕΕ είναι α) πλήρως νομικά δεσμευτικό θεμελιώδες δικαίωμα και β) «υπεραρχή» του ευρωπαϊκού δικαίου με πολυσχιδή ερμηνευτική-πρακτική επιρροή. Το θεμελιώδες δικαίωμα της ανθρώπινης αξιοπρέπειας έχει επικουρική ισχύ προς τα άλλα θεμελιώδη δικαιώματα του ΧΘΔΕΕ και είναι απερίοριστο. Αντίθετα, η ανθρώπινη αξιοπρέπεια ως ερμηνευτική «υπεραρχή», συλλειτουργεί, σε ποικίλα context, με κανόνες του πρωτογενούς ή/και του παραγώγου ευρωπαϊκού δικαίου. Συνερμηνεύεται και συνεφαρμόζεται με θεμελιώδεις οικονομικές ελευθερίες, θεμελιώδη δικαιώματα του ΧΘΔΕΕ και άλλους κανόνες δικαίου της ΣυνΘΕΕ και της ΣυνθΛΕΕ. Χρωματίζει γενικές αρχές του δικαίου όπως η δημόσια τάξη⁶³. Συγχορδιώνεται με νομικές ρυθμίσεις κανονισμών, οδηγιών και αποφάσεων και επηρεάζει την ερμηνεία και την εφαρμογή τους. «Εξαντλεί» την γραμματική τους εμβέλεια προκειμένου να τις διατηρήσει σε συμφωνία με το πρωτογενές ευρωπαϊκό δίκαιο. Από τη νομολογία του ΔΕΚ προκύπτει εμφανώς, ακόμα και πριν την θέση σε ισχύ του ΧΘΔΕΕ, ότι η ανθρώπινη αξιοπρέπεια είναι γενική αρχή του ευρωπαϊκού δικαίου και θεμελιώδες δικαίωμα.

Με την απόφαση Omega του 2004 η ανθρώπινη αξιοπρέπεια αποκτά πρακτικό ρυθμιστικό ρόλο στην έννομη τάξη της ΕΕ. Καθίσταται σαφές ότι η αιτιολογημένη επίκληση της ανάγκης προστασίας της ανθρώπινης αξιοπρέπειας μπορεί να δικαιολογήσει την επιβολή συγκεκριμένου περιορισμού σε θεμελιώδη οικονομική ελευθερία. Το ίδιο μπορεί να συμβεί και για τον περιορισμό κάποιου θεμελιώδους δικαιώματος ή για την θέση εκποδών κάποιου κανόνα του ευρωπαϊκού δικαίου. Τα τελευταία χρόνια έχει αυξηθεί κατά γεωμετρική πρόοδο ο αριθμός των υποθέσεων στο σκεπτικό των εισαγγελικών προτάσεων και των αποφάσεων των οποίων η ανθρώπινη αξιοπρέπεια παίζει κομβικό ρόλο. Αυτό διαπιστώνεται σε ζητήματα ασύλου, μεταναστευτικής πολιτικής, συνοριακών ελέγχων, σφραγιστικού συστήματος, αλλά και βιοτεχνολογίας. Μέλλει να δούμε αν το ΔΕΕ θα χρησιμοποιήσει την ανθρώπινη αξιοπρέπεια, ως επιτάσσει η αλλαγή παραδείγματος που επέφερε η Συνθήκη της Λισαβόνας, με την ρητή και στιβαρή πρόταξη της ανθρώπινης αξιοπρέπειας στις κορυφές της πυραμίδας της ευρωπαϊκής έννομης τάξης (άρθρο 2 ΣυνθΕΕ, προοίμιο και άρθρο 1 του ΧΘΔΕΕ), έστω καθυστερημένα και σε υποθέσεις υπέρμετρων κρατικών και ευρωπαϊκών μέτρων λιτότητας.

⁵⁹ João Pedro Lopes Da Silva Jorge, C-42/11, Προτάσεις Γ. Εισαγγελέα Mengozzi, σκ. 8.

⁶⁰ Rahmanian Koushkaki, C-84/12, Προτάσεις Γ. Εισαγγελέα Mengozzi, σκ. 67.

⁶¹ Fédération des maisons de repos privées de Belgique (Femarbel), C-57/12.

⁶² Johan Deckmyn, C-201/13, Προτάσεις, Γ. Εισαγγελέα Villalon, σκ. 86.

⁶³ Omega, C-36/02.